

ANETA MARIA ABRAMOWICZ

PRZEDMIOTOWY ZAKRES WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

Wolność myśli, sumienia i religii wymieniana jest we wszystkich katalogach podstawowych praw i wolności człowieka. Według papieża Jana Pawła II jest ona „pierwszym i niezbędnym prawem osoby ludzkiej”. Organy strasburskie określiły ją natomiast jako jedną z podstaw demokratycznego społeczeństwa, zapewniając ochronę tożsamości wierzących, ale też ateistów, agnostyków oraz osób religijnie obojętnych. Pozwala ona na zachowanie pluralizmu w społeczeństwie demokratycznym. Jej istota wyraża się w dwóch wymiarach: wewnętrznym i zewnętrznym.

1. WYMIAR WEWNĘTRZNY WOLNOŚCI MYŚLI, SUMIENIA I RELIGII

Wolność myśli, sumienia i religii w wymiarze wewnętrznym pojawia się w wolności posiadania swobodnie wybranego światopoglądu religijnego, wolności zmiany wyznawanej religii oraz wolności nie wyznawania żadnej religii. Chodzi zatem o wewnętrzną sferę przekonań każdej osoby i jej osobistych wyobrażeń dotyczących zasad życia oraz odnoszących się do istnienia nadprzyrodzonego wymiaru rzeczywistości. Ta niezależność człowieka w sferze duchowej we współczesnych państwach demokratycznych jest chroniona w sposób absolutny. Nie dopuszczalnym jest wprowadzanie jakichkolwiek jej ograniczeń.

Nauka prawa wyznaniowego, postrzegając wolność myśli, sumienia i religii w jej aspekcie pozytywnym, widzi w niej uprawnie-

nie osoby ludzkiej, nieograniczonej żadnym przymusem, do samo-określenia siebie w sprawach religijnych. Natomiast w aspekcie negatywnym podkreśla wolność od jakiegokolwiek przymusu¹. Polska Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. gwarantuje m.in. „wolność wyznania lub przyjmowania religii według własnego wyboru” – art. 53 ust. 2². W katalogu uprawnień mieszczących się w zakresie tej wolności zawarty jest swobodny wybór religii³. Jest to wprost unormowane w art. 1 ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴. Z tego wynika niekwestionowane prawo każdego człowieka do posiadania własnego, swobodnie wybranego światopoglądu.

Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że omawiana wolność zakłada możliwość posiadania różnorodnych przekonań filozoficznych, politycznych, moralnych i religijnych, co ma zagwarantować całkowitą niezależność jednostki w sferze duchowej. Podkreślono w ten sposób nie tylko swobodę decydowania o przynależności do konkretnego związku wyznaniowego, ale nadto zaakcentowano wolność określania się w kwestiach światopoglądowych w zakresie wszystkich kierunków filozoficznych⁵.

Europejskie sądy konstytucyjne, w tym także Trybunał Konstytucyjny w Polsce, w zakresie omawianej wolności również widzą prawo do milczenia, zwane inaczej prawem do zachowania w tajemnicy

¹ H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003 s. 61. Zgodnie z nauką Kościoła katolickiego z wolności sumienia wypływa uprawnienie człowieka do pozytywnego lub negatywnego samo-określenia siebie w stosunku do jego przekonań religijnych. Tutaj również ważną rolę odgrywa wolność od wszelkiego nacisku zewnętrznego, fizycznego lub prawnego. Jak stwierdza Jan Paweł II, istota tej wolności tkwi „we wnętrzu człowieka. Przede wszystkim jasno widać, że punktem wyjścia do uznania i poszanowania tej wolności jest godność osoby ludzkiej, która odczuwa przemożną wewnętrzną konieczność wolnego działania według nakazów sumienia”. J. Krukowski, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 91.

² Dz. U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.

³ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003, s. 33.

⁴ Dz. U. z 1989 r., nr 29, poz. 155 ze zm.

⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 79.

swego wyznania⁶. Podstawy normatywne tego uprawnienia daje przede wszystkim sama Konstytucja RP w art. 53 ust. 7: „Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawniania swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania”. Prawo do zachowania milczenia w sprawach swojej religii lub przekonań wylicza ponadto ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania w art. 2 pkt 5. Występuje ono w wielu europejskich systemach prawnych⁷.

Prawo każdego człowieka do milczenia w sprawach religii powinno być gwarantowane i pozbawione jakiegokolwiek nacisku ze strony państwa. Dlatego też łamią to prawo wszelkie rubryki dotyczące wyznania w aktach urzędowych, czy też różnego rodzaju unormowania nakazujące ujawnienie swojego światopoglądu religijnego. Jest to osobiste prawo człowieka i obywatela, rodzące obowiązek poszanowania go przez innych, zwłaszcza państwo⁸. Nie stanowi ono jednak istoty prawa do wolności myśli, sumienia i religii, ponieważ nie wyczerpuje zakresu tej wolności. Należy pamiętać o innych elementach tej wolności, które nie stoją w sprzeczności z tym uprawnieniem⁹.

⁶ M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*. w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 178.

⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 33. Konstytucja hiszpańska z 1978 r. postanawia, że nikt nie może być zmuszany do deklarowania swojej ideologii, swojej religii i swoich wierzeń. Prawo do zachowania w tajemnicy swoich przekonań religijnych potwierdza ponadto art. 18 ust. 2 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (Dz. U. z 1977, nr 38 poz. 167), który stanowi, że nikt nie może być zmuszany do ujawniania swojej religii lub przekonań.

⁸ Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek-Kościół-państwo*, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 85.

⁹ W tym miejscu warto zacytować słowa H. Suchockiej: „Bardzo często, zwłaszcza w państwach komunistycznych, niezwykle silnie akcentowano milczenie w sprawach religii. Zagwarantowanie tego milczenia, nie ujawnianie przekonań religijnych traktowano niejednokrotnie wręcz jako istotę wolności sumienia i wyznania. Sądzę, że jest pewnym nieporozumieniem takie właśnie pojmowanie tej wolności. Jak wynika bowiem z wszelkich dokumentów międzynarodowych, nacisk jest kładziony właśnie na możliwość jej uzewnętrznienia w różnych formach. Milczenie w sprawach religii może być jedną z postaw, którą jednostka chce wybrać, nie może być natomiast

Zakres wolności religijnej przysługującej każdej osobie w wymiarze wewnętrznym obejmuje też wolność zmiany religii (światopoglądu), którą Konstytucja RP zapewnia, gwarantując w art. 53 ust. 3 swobodę wyboru i przyjmowania religii. Uprawnienie to ma swoje podstawy normatywne też w art. 9 Europejskiej Konwencji¹⁰ oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych UE¹¹, która stała się integralną częścią Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy¹². Z tego wynika, że każdy ma prawo opuścić swoją własną religię i przyjąć inną lub pozostać bez żadnej. Wolność zmiany religii implikuje również prawo pozostawania przy swoich przekonaniach. Trzeba również zaznaczyć, że wolność zmiany religii lub przekonań jest wolnością trwałą, nie wyczerpuje się w jednorazowej zmianie swoich poglądów w kwestii religii¹³.

Warto zauważyć, że o skorzystaniu z tego prawa przez osoby niepełnoletnie decydują rodzice będący dysponentem tego uprawnienia. Kiedy osoba osiągnie pełnoletniość albo określony przez prawo wiek, sama może świadomie podjąć decyzję w tej sprawie¹⁴. Mówi o tym Konstytucja w art. 53 ust. 3 w związku z art. 48, ustanawiając zasadę, że to rodzice mają prawo do wychowania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi. Podobny w swej wymowie przepis zawiera ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (art. 2 pkt 4). Konstytucja nie uprawnia jednak dzieci i w art. 48 nakłada na rodziców obowiązek uwzględnienia stopnia dojrzałości dziecka, jego wolność sumienia oraz jego przekonania¹⁵.

Uprawnienie do zmiany religii lub przekonań stanowi naturalną konsekwencję wolności religijnej, która chroni przed przymusem

traktowane jako istota tej wolności”. Za J. Krukowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 3(1993), s. 57.

¹⁰ Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284.

¹¹ Dz. Urz. UE 2004 C 310/41.

¹² Dz. Urz. UE 2004 C 310.

¹³ Wolność ta odnosi się do wszystkich religii i przekonań, mimo pewnych dyskusji dotyczących religii muzułmańskiej, według której nie ma możliwości, by muzułmanie wypartli się swojej wiary. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 96.

¹⁴ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 288.

¹⁵ H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 62-63.

przynależenia do określonych religii lub utożsamiania się z pewnymi przekonaniami i indoktrynacją ze strony państwa. Jest to gwarantem tej wolności, zwłaszcza w państwach, w których istnieją Kościoły państwowe¹⁶. Zmiana nie może się łączyć z utrudnianiem bądź szykanowaniem ze strony władz organizacji czy restrykcjami ze strony organów państwowych. Musi mieć charakter dobrowolny, pozbawiony wszelkiego przymusu fizycznego lub psychicznego, pochodzącego od władz państwowych lub wyznaniowych bądź osób fizycznych¹⁷.

Omawiane uprawnienie odnosi się również do osób prawnych. Twierdzenie to stanowi konsekwencję uznania przez Komisję Praw Człowieka Kościołów oraz stowarzyszeń o charakterze religijnym lub filozoficznym jako podmiotów w zakresie praw i wolności wpływających z art. 9 Konwencji¹⁸.

Istotny jest ponadto fakt, że wolność zmiany religii lub przekonań nie podlega ograniczeniom wynikającym z art. 9 ust. 2 Konwencji, które dotyczą jedynie uzewnętrzniania religii. Wolność ta ma charakter absolutny i nie podlega żadnym ograniczeniom. Jedyne uprawnienie państwa w tej kwestii można wywnioskować z wydanej przez Komisję Praw Człowieka decyzji w sprawie Jean i Bertha Gottesmann przeciwko Szwajcarii. Wynika z niej, że władza państwowa ma dowolność w określaniu warunków, w jakich jednostka może być uznana jako ta, która opuściła wyznanie religijne. Do zakresu kompetencji państwa należy ustanowienie mechanizmów pozwalających osobie na opuszczenie Kościoła¹⁹.

¹⁶ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 97. Warto wspomnieć, że szwedzkie ustawodawstwo do 1950 r. zabraniało opuszczania Kościoła państwowego, jeżeli nie chodziło o przejście do innej chrześcijańskiej wspólnoty religijnej.

¹⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 34.

¹⁸ Dowodem na to jest wniesienie do rozpatrzenia przez Komisję skargi fińskiej parafii w Sztokholmie przeciwko Szwecji. Komisja uznała prawo parafii do opuszczenia Szwedzkiego Kościoła Luterskiego. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 99-100.

¹⁹ Skarga dotyczyła kwestii podatkowych. Komisja stwierdziła, że obowiązek płacenia podatku nie stanowi naruszenia art. 9 Konwencji, ponieważ osoby te mogły go unikać, wypełniając wyznaczone przez państwo wymogi administracyjne. Tamże, s. 100-101.

W świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a także europejskich sądów konstytucyjnych wolność religijna obejmuje także prawo do podejmowania prób przekonania do swojej religii innych ludzi. Jest to warunek *sine qua non*, bez którego wolność zmiany religii lub przekonań pozostawałaby tylko martwą literą prawa²⁰. Swoje zdanie Trybunał podkreślił w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji, gdzie pojawił się problem prozelityzmu²¹.

Wolność samookreślenia swojego światopoglądu niewątpliwie zawiera również prawo zrezygnowania z wyznawania jakiegokolwiek religii i przyjęcie światopoglądu ateistycznego²². Zarówno art. 10 Karty Praw Podstawowych, jak i art. 9 Europejskiej Konwencji zapewniają każdemu wolność zmiany swojej religii lub światopoglądu. Oznacza to, że każda osoba ma prawo nie tylko zmienić wyznawaną przez siebie religie, ale również prezentowany przez siebie światopogląd. Idąc dalej, należy stwierdzić, że prawo to implikuje uprawnienie do wyboru poglądów ateistycznych²³, porzucenia własnych przekonań i praktyk religijnych, czyli prawo do niewiary²⁴.

Uprawnienie to pozwala na niewyznawanie żadnej religii oraz prawo do odmowy przynależności do jakiegokolwiek Kościoła²⁵. Jest

²⁰ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 178.

²¹ M. A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Krótki komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Kraków 2002, s. 288 i 295. Zob. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 116.

²² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 33. Aby osoba dokonała świadomego wyboru w kwestii religii, czyli w pełni skorzystała ze swojej wolności myśli, sumienia i religii, musi mieć zapewniony nieskrępowany dostęp do źródeł informacji i poznania w tym zakresie.

²³ Tamże, s. 288. Wiąże się z tym uprawnieniem podobna kwestia, jak przy prawie osoby do zmiany wyznania związana z wiekiem, który warunkuje możliwość skorzystania z przyznanej prawem możliwości oraz kwestia związana z decydowaniem w tej sprawie przez rodziców, będących dysponentami tego uprawnienia.

²⁴ Z. Łyko, *Wolność sumienia*, s. 85. Warto zauważyć, iż nauka Kościoła katolickiego także wyróżnia aspekt negatywny wolności myśli, sumienia i religii, stwierdzając, że wolność ta zakłada możliwość wyboru światopoglądu ateistycznego. H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, s. 62.

²⁵ M. A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, s. 288. M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 5, s. 115.

gwarantem ochrony przed zmuszaniem do udziału w czynnościach religijnych²⁶.

Wolność ta, podobnie jak wolność zmiany religii, ma charakter trwały, umożliwiający ciągle kształtowanie swojej tożsamości. Konsekwencją tej wolności jest również prawo do pozostania przy swoim poglądzie²⁷.

Trzeba zaznaczyć, że zmiana wyznania powodująca wybór postawy ateistycznej nie może pociągać za sobą żadnych sankcji karnych ani łączyć się z ograniczeniem praw cywilnych czy politycznych jednostki. Musi mieć charakter wolny, pozbawiony wszelkich form przymusu²⁸.

2. WYMIAR ZEWNĘTRZNY WOLNOŚCI MYŚLI, SUMIENIA I RELIGII

Wymiar zewnętrzny wolności religijnej obejmuje różnorakie akty bezpośrednio i trwale związane z wyznawaną przez człowieka religią. Obejmuje on przede wszystkim uprawianie kultu religijnego, nauczanie zasad wyznawanej religii, praktykowanie oraz czynności rytualne. Unormowania dotyczące tego wymiaru omawianej wolności zapewniają możliwość manifestowania religii i przekonań na zewnątrz, zarówno publicznie jak i prywatnie, indywidualnie i wspólnie z innymi. W przeciwieństwie do wolności religijnej w wymiarze wewnętrznym wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczana. Jednak wprowadzenie takich ograniczeń jest możliwe jedynie w taksatywnie wymienionych przez prawo sytuacjach.

Zakres wolności myśli, sumienia i religii w wymiarze zewnętrznym zgodnie z art. 53 ust. 2 Konstytucji RP mieści w sobie również możliwość posiadania świątyń i innych miejsc kultu w zależności od

²⁶ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 178.

²⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 96.

²⁸ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 288. Sobór Watykański II głosi, że wolność ta nie jest człowiekowi nadana przez państwo ani przez Kościół. Zarówno państwo – jak i Kościół powinny uznać ją i zapewnić jej ochronę. J. Krukowski, *Zasada wolności religijnej*, s. 88.

potrzeb ludzi wierzących²⁹. Art. 53 ust. 1 (*in fine*) mówi natomiast o prawie każdej osoby do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się ona znajduje. Wydaje się, że należy rozumieć to sformułowanie również jako możliwość i gwarancję uprawiania kultu religijnego w miejscu przebywania i zgodnie z potrzebami danej osoby. Egzemplifikacją tego prawa jest zatem uprawnienie do prowadzenia duszpasterstwa wojskowego, duszpasterstwa w zakładach karnych i aresztach śledczych oraz duszpasterstwa w zakładach opieki zdrowotnej i pomocy społecznej³⁰.

Wolność uprawiania kultu normowana jest również przez art. 9 Europejskiej Konwencji oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych UE. Wolnością tą zajmuje się także nauka Kościoła katolickiego³¹. Organy strasburskie nie definiują pojęcia kultu, uznając je za zrozumiałe i oczywiste. Natomiast religiologia pojęcie to rozumie jako jakąkolwiek działalność człowieka, spełnianą w uznaniu wartości wyższej – Boga oraz dla obudzenia w sobie i w innych szacunku dla tej najwyższej wartości. Kult jest jednym z zasadniczych aspektów religii obok doktryny i organizacji. Na kult składają się: przedmiot – np. Bóg osobowy; osoby sprawujące – kapłani; obiekty – świątynie, domy modlitwy, posągi, obrazy, figury; sprzęty kultowe – ubiory, księgi liturgiczne oraz czynności kultowe – modlitwa, ofiara. Oprócz modlitwy do czynności kultowych zaliczyć można również nabożeństwa i sprawowanie liturgii³². W ustawodawstwie polskim pojęcie kultu

²⁹ J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 77-78.

³⁰ A. Mezglewski, *Działalność własna kościołów i innych związków wyznaniowych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 199-204.

³¹ Zajmuje się nią Deklaracja Soboru Watykańskiego II o wolności religijnej *Dignitatis humanae*. Wolność kultu rozumiana jest jako nieskrępowane uprawnienie każdej osoby do samodzielnego samookreślenia się w stosunku do wykonywania aktów zewnętrznych, oddawania czci Bogu. Materialnym przedmiotem kultu są więc zewnętrzne akty indywidualne i zbiorowe wynikające z przyjęcia danej religii. Akty kultu mogą być prywatne i wykonywane we własnym imieniu lub publiczne o charakterze urzędowym lub wykonywane przez osoby do tego uprawnione (szafarze kultu). Zob. H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, s. 61-62.

³² K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 109-110.

publicznego pierwszy raz użyto w ustawie z 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego³³. W jej art. 15 ust. 1, przyjęto, że organizowanie kultu publicznego i jego sprawowanie podlega władzy kościelnej. Określenie to pojawia się też w innych ustawach indywidualnych³⁴.

Swobodę uprawiania kultu zapewnia organizacjom wyznaniowym i Kościołom posiadanie odpowiedniej bazy materialnej, na którą składają się budynki przeznaczone do celów kultu religijnego oraz na potrzeby administracyjne³⁵, a także niezbędne sprzęty do wykonywania czynności religijnych. Niezbędnym jest ponadto wytwarzanie przedmiotów dla duchownych i wyznawców dla celów kultowych i praktyk religijnych³⁶.

Konsekwencją posiadania miejsc kultu jest obowiązek ich utrzymania. Ze stanowisk przyjmowanych przez Komisję Praw Człowieka wynika, że Kościół i instytucje religijne mają prawo do posiadania własności oraz do prowadzenia działalności zarobkowej. Umożliwia im to bowiem realizację prawa do wolności religijnej, w tym również swobodę uprawiania kultu. Nieruchomości przeznaczone na cele kultowe mogą jednak podlegać opodatkowaniu, ponieważ prawo do wolności religijnej nie zawiera w sobie odmiennego ich statusu podatkowego³⁷.

Kult religijny jest nierozzerwalnie związany z budową świątyń, ich renowacją i utrzymaniem, a także z tworzeniem obrazów, rzeźb i innych elementów kultu oraz ich ochroną. Ostatnie z wymienionych kwestii zostały uwzględnione m.in. w przepisach wspólnotowego prawa pochodnego (zob. rozporządzenie Rady nr 3911/92 w sprawie eksportu dóbr kultury oraz dyrektywę Rady nr 93/7 z 15 marca

³³ Dz. U. z 1989 r., nr 29, poz. 154.

³⁴ A. Mezglewski, *Działalność własna kościołów*, s. 191-192.

³⁵ Warto zwrócić uwagę na wnoszone przeciwko Grecji skargi do Komisji Praw Człowieka przez świadków Jehowy odnoszące się do utrudniania przez władzę państwową działań w celu założenia świątyni lub miejsca modlitw. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 111-112.

³⁶ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 35.

³⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 114.

1993 r. w sprawie zwrotu przedmiotów kultu nielegalnie wywiezionych z terytorium państwa członkowskiego)³⁸.

Orzecznictwo strasburskie przyznaje możliwość podjęcia działań ze strony państwa w celu umożliwienia korzystania przez każdą osobę z prawa do uzewnętrzniania religii poprzez sprawowanie kultu. Na państwie ciążyą pewne obowiązki dotyczące zapewnienia jednostce niezakłóconej przez działalność innych osób możliwość uprawiania kultu. Państwo ma realny obowiązek troszczenia się, aby jednostka rzeczywiście mogła korzystać z należnych jej praw³⁹.

Inną formą uzewnętrzniania religii i przekonań jest nauczanie. W art. 53 ust. 2 Konstytucji RP zostało ono wprost wymienione jako jedna z form uzewnętrzniania przekonań religijnych. W sposób szczegółowy do tej kwestii podchodzi ustawa z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, gwarantując prawo do korzystania ze źródeł informacji na temat religii (art. 2 pkt 7). Możliwość uzewnętrzniania religii poprzez nauczanie jest zapewniona również w art. 9 Europejskiej Konwencji i art. 10 Karty Praw Podstawowych UE.

Pod omawianym pojęciem należy rozumieć zarówno nauczanie doktryny religijnej, jak i przekonań niereligijnych⁴⁰. Mieści się w nim przekazywanie prawd wiary i zasad moralności umocowanych

³⁸ Obydwa akty obejmują ochroną tylko takie dobra, które mają więcej niż 100 lat. Poza tym rozporządzenie wprowadza zasadę uzyskania licencji na eksport dóbr kultury. Innym wyrazem zainteresowania jest dofinansowanie zabytkowych kościołów (program Rafael) związane z renowacją i odbudową (np. katedra św. Franciszka w Asyżu po trzęsieniu ziemi w środkowych Włoszech). Wspólnota Europejska nie reguluje dostępu do zabytków, będących w rękach Kościołów czy związków wyznaniowych, pozostawiając to w kompetencji państw członkowskich. Konsekwencją tego jest możliwość utrzymania np. zakazu wejścia kobiet do Aula Dei w klasztorze Kartuzów w Saragossie posiadającego bogate zbiory malarstwa. Jest to dodatkowe potwierdzenie poszanowania autonomii Kościołów przez Wspólnotę Europejską. Zob. C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo, Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 167-168.

³⁹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 114. Przytoczyć tu należy skargę Teresy Dubowskiej i Tomasza Skupa przeciwko Polsce z 18 kwietnia 1997r.

⁴⁰ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 115.

w prawdach religijnych przy użyciu słowa mówionego, dźwięku i innych środków społecznego przekazu, takich jak radio, telewizja czy internet⁴¹.

Wolność nauczania może być realizowana w dwóch płaszczyznach: wewnętrznej (*ad intra*) i zewnętrznej (*ad extra*). Pierwsza płaszczyzna odnosi się do członków tego samego Kościoła czy wspólnoty religijnej. Chodzi tu o nauczanie swoich członków przez Kościoły i związki wyznaniowe zgodnie z ich doktryną⁴².

Z wolnością nauczania powiązana jest możliwość prowadzenia lekcji religii w szkołach. Konstytucja RP przyznaje ją Kościołom i innym związkom wyznaniowym o uregulowanej sytuacji prawnej (art. 53 ust. 4)⁴³. Żadnego znaczenia nie nadaje w tym zakresie przynależność Polski do struktur wspólnotowych, ponieważ wspólnota nie posiada kompetencji regulacyjnych w obrębie edukacji. Państwa członkowskie same decydują o tym, czy religia lub etyka mają być nauczane w szkołach, i o możliwości prowadzenia przez Kościół lub związki wyznaniowe szkół oraz jakie treści religijne lub etyczne mogą być przedmiotem nauczania⁴⁴. Niezależnie od konkretnego ukształtowania lekcji religii, w żadnym europejskim porządku prawnym uczniowie nie są zmuszani do uczęszczania wbrew woli ich opiekunów na zajęcia religii. Jeżeli są dostatecznie dojrzałi, sami mogą podjąć decyzje dotyczące udziału w tych lekcjach⁴⁵.

⁴¹ J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 78.

⁴² K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 115-116. Chodzi tu o pogłębianie i rozwój wiary oraz posiadanych przekonań w danym Kościele albo związku wyznaniowym, tej samej religii. Jest ono podstawą zachowania wiary czy przekonań i przekazania ich następnym pokoleniom. Ani forma, ani tryb tego nauczania nie są precyzowane prawnie, ponieważ zależą od tradycji, uwarunkowań politycznych i społecznych poszczególnych państw.

⁴³ A. Mezglewski, *Funkcje publiczne związków wyznaniowych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 152-161.

⁴⁴ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny*, s. 152-153. Prawo wspólnotowe ustanawia jednak ogólne ramy równego traktowania w zakresie zatrudnienia i wykonywania pracy, w tym również pracy w szkole ze względu na religię w dyrektywie Rady nr 2000/78 z 27 listopada 2000 r.

⁴⁵ M. Brenner, *Wolność religijna i wychowanie w Europie Zachodniej*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen,

Druą płaszczyzna wolności nauczania obejmuje propagowanie wiary skierowane do innowierców. Ukierunkowane jest na pozyskanie nowych wyznawców. Wiąże się z tym zjawisko prozelityzmu⁴⁶. Oznacza ono możliwość uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań przez nauczanie nastawione na nawracanie innych na swoją wiarę, połączone z dążeniem do zdobycia jak największej liczby zwolenników dla danego wyznania lub światopoglądu. Działanie to nie może jednak polegać na przebiegłym oferowaniu socjalnych i materialnych korzyści lub manipulacji ludźmi, którzy znaleźli się w trudnym położeniu. Nie może ono również zawierać elementów przemocy ani uciekać się do fałszywych pretekstów lub poniżania innych religii lub przekonań⁴⁷.

Głoszenie wiary odbywa się za pomocą różnych metod. W tym celu wykorzystywane jest komunikowanie się przez media masowe. Prawo wspólnotowe odnosi się do tego zagadnienia w dyrektywie Rady nr 89/552 z 3 października 1989 r. w sprawie koordynacji niektórych przepisów ustawowych, wykonawczych i działań administracyjnych w państwach członkowskich wykonywania telewizyjnej działalności emisyjnej. Zawiera ona dwa postanowienia odnoszące się do audycji religijnych. Zagwarantowana jest w dyrektywie nienaruszalność emisji programów o treści religijnej. Ponadto audycje telewizyjne nie mogą nawoływać do nienawiści m.in. ze względu na religię⁴⁸.

Lublin 2003, s. 89. W Niemczech i Austrii ta granica wieku wynosi 14 lat. Jednak rezygnując z lekcji religii, uczniowie obowiązani są uczęszczać na zajęcia zastępcze.

⁴⁶ Pojęcie to związane jest ze sprawą Kokkinakis przeciwko Grecji. Dotyczy ona działalności świadków Jehowy ukierunkowanej na przekonanie do swojej wiary przez nauczanie. Władze greckie oskarżyły i skazały świadków Jehowy za przestępstwo polegające na niedopuszczalnym w formie nawracaniu na inną religię. Trybunał w Strasburgu nie podzielił stanowiska greckich władz państwowych. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 116-117.

⁴⁷ Tamże, s. 117-119.

⁴⁸ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny*, s. 154. Telewizyjne audycje (np. msza św.) ani programy religijne, których czas trwania jest krótszy niż 30 minut, nie mogą być przerywane spotami reklamowymi ani telesprzedają. Ponadto reklama telewizyjna i telesprzedaj nie mogą godzić w wierzenia religijne. Zob. też tego autora: *Wolność radia i telewizji w świetle Konwencji Europejskiej i prawa polskiego*, PiP 1993, nr 10, s. 22-38.

Trzecią formą uzewnętrzniania religii lub przekonań jest praktykowanie. Polskie podstawy normatywne daje jej art. 53 ust. 2 ustawy zasadniczej. W sposób szczegółowy tę kwestię normuje art. 2 ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Artykuł ten w punkcie 2 umożliwia w szczególności uczestniczenie zgodnie z zasadami swojego wyznania w obrzędach religijnych oraz wypełnianie obowiązków religijnych i obchodzenie świąt religijnych. Punkt 8 tego artykułu mówi natomiast o prawie wytwarzania i nabywania przedmiotów potrzebnych do celów kultu i praktyk religijnych oraz prawie korzystania z nich. O wolności praktykowania religii mówi również art. 9 Europejskiej Konwencji oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych UE.

Pojęcie praktykowania w znaczeniu wąskim ograniczone jest do aktów ściśle przypisywanych dziedzinie kultu, takim jak modlitwa lub nabożeństwa. Natomiast znaczenie szerokie rozciąga się na każde postępowanie związane z motywacją religijną. Dlatego też Komisja Praw Człowieka, rozpatrując skierowane do niej skargi, starała się zdefiniować to pojęcie⁴⁹. Znaczącym rozstrzygnięciem w tej kwestii było orzeczenie w sprawie *Arrowsmith przeciwko Wielkiej Brytanii*, w którym uznano, że praktykowanie nie odnosi się do wszelkiej działalności motywowanej względami wyznaniowymi. Oznacza ono jedynie akty będące istotnym i zasadniczym wyrazem wiary⁵⁰.

Osoba wnosząca skargę na powyższej podstawie rozdawała żołnierzom brytyjskim ulotki o treści sprzeciwiającej się polityce brytyjskiej w Irlandii Północnej. Twierdziła, że w ten sposób praktykowała swoje pacyfistyczne poglądy. Jednak jej stanowisko nie zostało podzielone przez Komisję Praw Człowieka. Działanie powódki niewątpliwie było powodowane wyznawanymi przekonaniami pacyfistycznymi, ale praktykowanie, o którym mowa w art. 9 Europejskiej Konwencji, nie obejmuje swoim zakresem wszystkich aktów motywowanych lub dokonanych pod wpływem religii czy przekonań⁵¹.

⁴⁹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 121-122.

⁵⁰ K. Orzeszyna, *Karta Praw Podstawowych*, s. 185.

⁵¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 122-123. Oddzielną opinie do sprawy wyrazili sędziowie Opsahl i Klecker. Zwrócili oni uwagę na zawężony charakter analizy dokonanej przez Komisję Praw Człowieka. Podkreślili również autentycz-

Podobnie za niewyczerpującą znamion praktykowania normowanego art. 9 Europejskiej Konwencji uznano demonstrację antyaborcyjną w formie modlitwy na korytarzu kliniki. Również grzywna nałożona na uczestników nie była uznana za niedozwoloną ingerencję w sferę wolności gwarantowanej powyższym przepisem⁵². W podobnym celu demonstrował holenderski obywatel, chcąc zademonstrować swoje antyaborcyjne poglądy. Jego działanie zostało poddane pod rozstrzygnięcie tamtejszego Sądu Regionalnego⁵³.

Jak wynika z przeprowadzonych rozważań, termin „praktykowanie”, użyty w art. 9 Europejskiej Konwencji oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych, jest rozumiany wąsko. Działania objęte ochroną na podstawie tych przepisów muszą mieć ścisły związek z wyznawaną religią lub poglądami. Dlatego też uznano, że przesłanek tych nie wyczerpuje skarga przedstawiciela kwarków odmawiającego płacenia podatków bez gwarancji, iż pieniądze te nie będą przeznaczone na cele wojskowe⁵⁴. Podobnie nie można uznać za naruszające prawo do praktykowania swojej religii lub przekonań zasady dyscypliny

ność motywacji pacyfistycznej skarżącej. Nie można usprawiedliwiać wolnością religijną wszelkich czynów, u których podstaw jest wyznawana wiara lub poglądy. Jednak stanowisko zajęte przez Komisję Praw Człowieka w tej sprawie jest zbyt wąskie, ponieważ niepodważalny jest związek między przekonaniami skarżącej a dokonanymi przez nią czynami. Ponadto widoczna tu autentyczność i szczerłość przekonań jest warunkiem gwarantowanej przez art. 9 Europejskiej Konwencji ochrony. Opinie sędziów dotyczą też ważnego problemu sposobu, w jaki to pacyfista może uzewnętrznić swoje poglądy przez praktykowanie ich swoim działaniem.

⁵² M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 120.

⁵³ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 124. W tej sprawie wniesiona została skarga do Komisji Praw Człowieka z powodu naruszenie prawa do uzewnętrzniania religii lub przekonań. Komisja nie podzieliła stanowiska skarżącego, stwierdzając, że jego działania miały na celu odciążenie kobiet od poddania się zabiegowi aborcji, a wyrażane w ten sposób przekonania nie podlegają gwarancjom art. 9 Europejskiej Konwencji.

⁵⁴ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*, PiP 1992, nr 11, s. 81. Komisja Praw Człowieka stwierdziła, że obowiązek płacenia podatków nie może być oceniany z powodów wyznaniowych, a obywatel tylko z racji swojej religii nie może decydować o wykorzystaniu wniesionych należności fiskalnych.

wojskowej zakazujące pewnych zachowań. Podjęcie służby w armii stanowi akceptację takiego systemu dyscypliny, która ogranicza niektóre prawa i wolności żołnierzy⁵⁵.

Prawo do praktykowania religii i przekonań przysługuje również osobom osadzonym w zakładach karnych. W tej kwestii wypowiedział się Komitet Ministrów Rady Europy. Stwierdził on, że więźniowie mają prawo do manifestowania religii bądź swoich przekonań, ale w stopniu, na jaki pozwala specyficzny charakter bycia więźniem. Dlatego też nie została uwzględniona skarga więźnia na brak możliwości głoszenia swojej religii zbiorowo. Komisja Praw Człowieka nie dopatrzyła się w tym przypadku naruszenia tej wolności. Stwierdziła, że pobyt w więzieniu charakteryzuje się pewnymi ograniczeniami wolności. Potwierdziła również stanowisko, że nie każde działanie motywowane pobudkami religijnymi jest praktykowaniem w znaczeniu art. 9 Europejskiej Konwencji⁵⁶.

Europejska Konwencja Praw Człowieka nie tylko gwarantuje swobodne praktykowanie swojej religii lub przekonań, ale również chroni przed przymusem praktykowania danej religii. Każda osoba ma prawo do dobrowolnego uczestnictwa w praktykach religijnych, co niewątpliwie jest warunkiem wolności religijnej uzewnętrznianej w formie praktykowania⁵⁷.

Można wyróżnić jeszcze jedną formę uzewnętrzniania religii lub przekonań, która polega na wykonywaniu czynności rytualnych. W polskim systemie prawnym jest ona gwarantowana wyraźnie w art. 2 pkt 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia w wyznaniu. Przepis ten zapewnia prawo do uczestniczenia zgodnie z zasadami swojego wyznania w czynnościach religijnych, natomiast w pkt 9 tego artykułu jest mowa o prawie do wytwarzania, nabywania i posiadania artykułów potrzebnych do przestrzegania reguł religijnych. Normy dotyczące czynności rytualnych umieszczone są także w art. 9 Europejskiej Konwencji oraz art. 10 Karty Praw Podstawowych. Organy strasburskie nie definiują tego pojęcia, uznając je za oczy-

⁵⁵ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 120.

⁵⁶ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 130-132.

⁵⁷ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 121.

wiste⁵⁸. Brak jest również rozróżnienia czynności rytualnych i kultowych⁵⁹.

Zakresem czynności obrzędowych objęty jest bez wątpienia rytualny ubój zwierząt. Sprawa ta znajduje się w sferze zainteresowań Wspólnoty Europejskiej w związku z ochroną zwierząt w ramach ogólnej ochrony środowiska naturalnego. Największe znaczenie w tej kwestii ma dyrektywa Rady nr 93/119 z 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt w czasie uboju⁶⁰. Przewidziana w nim ochrona zwierząt bierze pod uwagę niektóre rytuały religijne, a odpowiedzialnością za ich stosowanie i kontrolę obciąża władze religijne. Tą kwestią zajmuje się również Protokół amsterdamski z 1997 r. w sprawie ochrony i dobrobytu zwierząt. Zgodnie z nim Wspólnota i państwa członkowskie, prowadząc wspólną politykę w dziedzinie

⁵⁸ Obrzędy w encyklopedycznym rozumieniu to zespół czynności, praktyk i rytuałów wchodzących w skład uroczystości zbiorowych. Dla obrzędów charakterystyczny jest ich symboliczny charakter, dopełnienie ich według określonych schematów przez odpowiednie osoby, związek z momentami doniosłymi dla grupy, ich względna trwałość. Natomiast pod pojęciem rytuału encyklopedia stwierdza, że jest to zespół rytów i obrzędów zorganizowanych w pewien system i stanowiący część kultu. Jest to także ustalony, niezmienny sposób dokonywania czynności kultowych lub zbior przepisów normujących odprawianie tych czynności. *Encyklopedia popularna PWN*, wyd. 22, Warszawa 1992, s. 579 i 744.

⁵⁹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 136. Powodem takiej sytuacji jest niewielka liczba skarg wnoszonych na tej podstawie.

⁶⁰ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny*, s. 151. Należy wymienić także inne akty prawne, takie jak: dyrektywa Rady 95/23/WE z 22 czerwca 1995 r. o zmianie dyrektywy 64/433/WE o warunkach zdrowotnych dla pozyskania i wprowadzenia do obrotu świeżego mięsa; dyrektywa Rady 92/116/EWG z 17 grudnia 1992 r. o zmianie i aktualizacji dyrektywy 71/118/WE o uregulowaniu kwestii zdrowotnych w obrocie handlowym świeżym drobiem; dyrektywa Rady 83/90/EWG z 7 lutego 1983 r. o zmianie dyrektywy 64/433/WE o uregulowaniu kwestii zdrowotnych przy wewnątrz wspólnotowym obrocie handlowym świeżym mięsem; dyrektywa Rady 75/431/EWG z 10 lipca 1975 r. o zmianie dyrektywy 71/118/WE o uregulowaniu kwestii zdrowotnych w obrocie handlowym świeżym drobiem; dyrektywa Rady 74/577/EWG z 18 listopada 1974 r. o ogłuszeniu zwierząt przed ubojem; dyrektywa Rady 72/462/EWG z 12 grudnia 1972 r. o uregulowaniu kwestii zdrowotnych i epidemii zwierzęcych przy imporcie wołowiny i wieprzowiny oraz świeżego mięsa z państw trzecich; dyrektywa 69/349/EWG z 6 października 1969 r. o zmianie dyrektywy z 26 czerwca 1964 r. o uregulowaniu kwestii zdrowotnych przy wewnątrzwspólnotowym obrocie handlowym świeżym mięsem.

rolnictwa, transportu, rynku wewnętrznego i badań w zakresie dobra zwierząt, mają uwzględniać między innymi obyczaje religijne⁶¹.

Rytualny ubój zwierząt ma na celu dostarczanie mięsa zwierząt wyznawcom religii żydowskiej oraz islamu. Wszystko musi odbywać się zgodnie z zasadami wymaganego obrzędu. Jest to istotny aspekt praktykowania tych religii. Jednak Trybunał w Strasburgu odmawia wyznawcom udziału w procesie uboju oraz następujących po nim czynnościach certyfikacji mięsa. Stwierdza, że prawo do wolności religijnej nie obejmuje tego uprawnienia⁶².

Tego zagadnienia dotyczył spór w sprawie Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji. Władze państwowe odmówiły wydania kolejnego zezwolenia na dokonywanie rytualnego uboju zwierząt, ponieważ takie zezwolenie w 1982 r. uzyskała żydowska organizacja Associatio Consistoriale Isrealite de Paris, będąca odgałęzieniem Centralnego Konsystorza, który zajmuje się opieką nad sprawowaniem kultu przez Żydów we Francji. Zdaniem skarżącego dostarczone mięso nie odpowiadało jednak tradycyjnym wymogom religijnym. Francuskie władze stwierdziły, że nie są kompetentne podjąć decyzję w tej kwestii, ponieważ tę materię rozstrzygają władze religijne. W przypadku wspólnot żydowskich jest to Join Rabbinical Ritual Slaughter Committee i to on może stwierdzić, czy dane zakłady spełniają warunki rytualnego uboju zwierząt⁶³. Władze francuskie stwierdziły też, że obrzędy dotyczące uboju zwierząt nie wymagają osobistego udziału wyznawców w tym rytuale. Trybunał w Strasburgu podzielił stanowisko władz francuskich. Jego zdaniem wolność uzewewnętrzniania swojej religii lub przekonań byłaby ograniczona wówczas, gdyby wyznawcy nie mieli w ogóle dostępu do mięsa z rytualnego uboju, które do ich praktyk religijnych jest konieczne⁶⁴.

⁶¹ W praktyce oznacza to, że Komisja nie wszczyna procedur kontrolnych wobec państw, które akceptują pewne zwyczaje obrzędowo-religijne dotyczące zabijania zwierząt. Przykładem takiego zwyczaju jest krzyżowanie gołębi w ramach ceremonii Whitsun w Orvieto. Tamże, s. 151.

⁶² M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 118.

⁶³ M. Rynkowski, *Status prawny Kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 112.

⁶⁴ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 138.

Wspólnota Europejska nie interesuje się materią ściśle związaną z obrzędami rytualnymi. Ta dziedzina regulowana jest, jeżeli wchodzi w zakres stosunków gospodarczych. Dowodem na to jest unormowanie pewnych aspektów handlu winem mszalnym, zawarte w rozporządzeniu Komisji nr 32010/90 z 1990 r. ustanawiającym szczegółowe zasady dotyczące oznaczeń i prezentacji win z moszczu gronowego. Tą materią zajmuje się art. 10 § 2 tego aktu. Występujące w nim zalecenia stosuje się tylko w obrocie z władzami religijnymi. Na zasadzie zaś wyjątku traktowane jest „wino koszerne”, „wielkanocne wino koszerne” oraz „wino koszerne na Wielkanoc (Paschę)”⁶⁵.

Z czynnościami rytualnymi związany jest również udział wyznawców w tych obrzędach. Podobnie jak poprzednie kwestie religijne, nie pozostaje on w kompetencji Wspólnoty. Materia ta jest w sferze jej zainteresowania, gdy łączy się z regulacją czasu pracy pracowników. Odnosi się to do stworzenia możliwości udziału w tych rytuałach. Sytuacje te normowane są dyrektywą Rady nr 93/104 z 23 listopada 1999 r. dotyczącą niektórych aspektów organizacji czasu pracy⁶⁶.

3. DOPUSZCZALNE OGRANICZENIA WOLNOŚCI MYŚLI, SUMIENIA I RELIGII

Polski porządek prawny oraz porządek prawny Wspólnoty Europejskiej chroni wolność religijną zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Jej ograniczenia dopuszczalne są natomiast jedy-

⁶⁵ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny*, s. 150-151. Zalecenia umieszczone na butelkach dotyczące akceptacji importowanego lub krajowego wina dla celów religijnych są możliwe tylko w sytuacji, gdy wino oferowane lub dostarczane jest do bezpośredniej konsumpcji zgodnie z podstawowym rozporządzeniem odnoszącym się do wspólnej organizacji rynku wina oraz gdy zostanie ono wytworzone zgodnie z zasadami wyznaczonymi przez określone władze religijne. Oznaczenie takie musi być zatwierdzone przez te władze na piśmie.

⁶⁶ Tamże, s. 151-152. Dyrektywa wskazuje m.in. na różnicowanie religijne w państwach członkowskich, które powinno mieć wpływ na tygodniowy czas odpoczynku pracownika, który powinien umożliwić mu w nich udział. Stwierdza ponadto, że zasady dotyczące dziennego i tygodniowego czasu pracy nie muszą być stosowane do pracowników, którzy celebryją nabożeństwa w Kościołach lub we wspólnotach religijnych.

nie w wymiarze zewnętrznym, to znaczy, że ograniczenia mogą dotyczyć jedynie manifestowania indywidualnie lub zbiorowo, publicznie albo prywatnie swojego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne⁶⁷. Tylko w tych sytuacjach możemy mieć do czynienia z wolnością prawnie reglamentowaną. Tutaj może istnieć sfera działań prawem nakazanych lub zakazanych normowana aktem prawnym, który może ustanawiać jej granice⁶⁸. Trzeba również wskazać na doniosłość treści art. 233 Konstytucji RP. Stanowi on, że ustawa, wprowadzająca ograniczenia wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego, nie może limitować wolności religijnej. Podobnie w czasie stanu klęski żywiołowej można ograniczać jedynie wymienione w tym artykule wolności i prawa człowieka i obywatela, wśród których Konstytucja nie wymienia wolności religijnej⁶⁹. Natomiast wolność każdej osoby w wymiarze wewnętrznym ma charakter absolutny. System prawny nie może ograniczać sfery wewnętrznej wolności religijnej. Państwo nie posiada kompetencji w zakresie ingerencji w wolność posiadania światopoglądu religijnego, jego zmiany czy nie wyznawania żadnej religii⁷⁰.

Kryteria dopuszczalności ograniczeń wolności religijnej określa art. 53 ust. 5 Konstytucji RP. Ich wprowadzenie możliwe jest jedynie w formie ustawy (przesłanka formalna) i tylko wtedy, gdy jest to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności oraz wolności i praw innych osób. Podobne przesłanki wymienione są w art. 9 ust. 2 Europejskiej Konwencji. Ograniczenia wolności religijnej możliwe są po spełnieniu warunków przewidzianych w tym artykule. Treść art. 9 ust. 2 wspomnianego aktu odpowiada tradycjom konstytucyjnym państw europejskich oraz nie-

⁶⁷ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 122. Podkreślił to Trybunał Praw Człowieka w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji oraz Darby przeciwko Szwecji, stwierdzając, że ograniczenia korzystania z wolności religii, określone w art. 9 ust. 2 Europejskiej Konwencji dotyczą jedynie uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań. K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 144.

⁶⁸ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 175.

⁶⁹ H. Misztal, *Podstawy polskiego prawa*, s. 67.

⁷⁰ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 122-123.

licznym normującym tę sferę ustawodawstwem⁷¹. Wymienione tam wymogi, podobnie jak w przypadku unormowania zawartego w Konstytucji RP, można podzielić na formalne (konieczność formy ustawowej, w jakiej ograniczenie wolności religijnej może być przewidziane) oraz materialne. W tym ostatnim przypadku katalog warunków jest jednak nieco szerszy. Muszą one być konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia, moralności oraz ochronę praw i wolności innych osób⁷². Podobieństwo analizowanego unormowania, do tego, które jest zawarte w art. 53 ust. 5 Konstytucji RP, jest widoczne. Należy jednak zwrócić uwagę, że polska ustawa zasadnicza inaczej niż Europejska Konwencja Praw Człowieka dopuszcza możliwość ograniczenia wolności religijnej ze względu na bezpieczeństwo państwa. Pewne zastrzeżenie budzi sposób sformułowania tej przesłanki w art. 53 ust. 5 Konstytucji RP, jako „bezpieczeństwo państwa”. Jest to wyrazem pozostałości po obalonym ustroju totalitarnym, który stawiał interes państwa ponad dobrem człowieka. Odbiega ona od standardu demokracji określonego w Europejskiej Konwencji, gdzie podstawą ograniczenia wolności religijnej ustanowiono bezpieczeństwo publiczne, a nie bezpieczeństwo państwa⁷³.

⁷¹ *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Tekst z objaśnieniami Sekretariatu Konwencji*, wyd. Zakamycze 2002, s. 22. „Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań nie może podlegać innym ograniczeniom od tych, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne w społeczeństwie demokratycznym, dla bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku, zdrowia i moralności publicznej albo ochrony praw i wolności osób trzecich”. Ograniczenia wolności religijnej reguluje już Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. W art. 29 stwierdza, że muszą one być określone przez ustawę i wprowadzone wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i posiadania praw i wolności innych i uczynienia zadość słusznym wymaganiom publicznego i powszechnego dobrobytu w demokratycznym społeczeństwie. Poza tym ograniczenia tej wolności znajdujemy również w art. 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977, nr 38 poz. 167), z którego wynika, że „wolność uzewnętrzniania własnej religii lub przekonania może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności, lub podstawowych praw i wolności innych osób”. Z. Łyko, *Wolność sumienia*, s. 88.

⁷² K. Orzeszyna, *Karta Praw Podstawowych*, s. 185.

⁷³ J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo*, s. 81

Wymogi te stanowią swoiste granice swobodnej sfery działania jednostki. Wymusza je fakt, że człowiek działa w społeczeństwie, gdzie inni ludzie wyposażeni są w takie same prawa i wolności. Nieuporządkowane korzystanie z wolności religijnej może naruszać sferę wolności innych, szkodząc nie tylko poszczególnym ludziom, ale również społeczeństwu⁷⁴.

W nauce Kościoła katolickiego granice wolności religijnej mieszczą się w pojęciach dobra wspólnego (*bonum commune*) i praw innych osób (*iura aliorum*). Pokrywają się one zasadniczo z przesłankami umieszczonymi w art. 9 ust. 2 Europejskiej Konwencji⁷⁵. Nauka Kościoła katolickiego również widzi niebezpieczeństwo nadużywania prawa do wolności religijnej przez poszczególnych ludzi, co może budzić zagrożenie konfliktami i napięciami międzyludzkimi. Dlatego też władza publiczna ma obowiązek reagowania na takie niebezpieczeństwa⁷⁶.

Powszechnie respektowane jest stanowisko, że ograniczenia wolności religijnej mogą być ustanawiane w formie ustawowej. Wykluczone jest wykorzystywanie w tym celu rozporządzenia bądź zarządzenia, wydawanego przez organy władzy wykonawczej czy organy administracyjne⁷⁷. Jednakże praktyka organów europejskich wykazała, że sformułowania wielu ustaw nie są wystarczająco precyzyjne, że zawierają wiele terminów niejasnych. W takich sytuacjach Trybu-

⁷⁴ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 36.

⁷⁵ H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, s. 68-69.

⁷⁶ J. Krukowski, *Zasada wolności religijnej*, s. 101-102. Sobór Watykański II stwierdza, że prawo do wolności religijnej powinno uwzględniać „podstawowe elementy dobra wspólnego i wymogi porządku publicznego”. Przez dobro wspólne rozumiana jest skuteczna obrona praw, moralności oraz zabezpieczenie pokoju publicznego a ponadto porządku moralnego. Poza tym Sobór dodaje, że „przy korzystaniu z wszelkich rodzajów wolności należy przestrzegać moralnej zasady odpowiedzialności osobistej i społecznej; stąd w realizowaniu swych praw poszczególni ludzie i grupy społeczne mają moralny obowiązek zważać na prawa innych, i na swoje wobec nich obowiązki, i na wspólne dobro wszystkich. [...] Poza tym trzeba strzec obyczaju zachowania integralnej wolności w społeczeństwie, według którego to obyczaju należy przyznać człowiekowi jak najwięcej wolności, a ograniczać ją tylko wtedy i tylko w takim stopniu, jak jest to konieczne”.

⁷⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 37.

nał Praw Człowieka odwołuje się do ustalonej praktyki interpretacji i stosowania takich aktów, zwłaszcza do istniejącego orzecznictwa. Dlatego też działanie państwa może zostać uznane za usprawiedliwione, mimo że nie wynika z przepisów prawnych, ale ustalonej praktyki stosowania prawa⁷⁸.

Ograniczenia wolności religijnej muszą być przewidziane przez prawo, jednak ten wymóg zawiera w sobie możliwość normowania tych ograniczeń zarówno przez akt prawny pisany, jak i prawo niepisane tworzące system *common law*⁷⁹.

Z tej racji można stwierdzić, że ograniczenia wprowadzone przez prawo można uznać za legalne, jeżeli są one dostatecznie dostępne, czyli każdy może w swobodny sposób zapoznać się z tymi normami. Poza tym prawo musi być wystarczająco precyzyjne, tak aby jednostka mogła rozemnić, jakie zachowanie jest sprzeczne z jego przepisem oraz aby mogła przewidzieć konsekwencje konkretnego działania. Akt prawny powinien też jasno i precyzyjnie określać zakres uprawnień dyskrecyjnych kompetentnych władz oraz sposób z nich korzystania. Ma to zapewnić jednostce właściwą ochronę przed ingerencją państwa⁸⁰.

Po spełnieniu kryterium formalnego, państwo, aby wprowadzić ograniczenie wolności religijnej, musi również spełnić kryteria materialne. Kluczowym jest tu wymóg „konieczności w społeczeństwie demokratycznym”. Stanowi on bardzo wysoki standard ochrony w porównaniu do innych praw⁸¹.

Spółczeństwo demokratyczne rozumiane jest jako takie, w którym występuje pluralizm religijny i światopoglądowy⁸². Jednostka

⁷⁸ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 127.

⁷⁹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 153.

⁸⁰ Tamże, s. 153-157. Te trzy warunki legalności zostały określone przez organy strasburskie w orzeczeniach do spraw przez nich rozpatrywanych. Dwa pierwsze – dostępność i precyzyjność prawa – zostały wysnute w sprawie Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii. Natomiast trzeci warunek został określony przez prawników strasburskich w sprawie Malone przeciwko Wielkiej Brytanii. Stosowanie tych elementów legalności wprowadzanych przez dane państwo ograniczeń widoczne jest również w jednym z najbardziej znanych orzeczeń Trybunału Praw Człowieka dotyczących wolności religijnej w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji.

⁸¹ K. Orzeszyna, *Karta Praw Podstawowych*, s. 186.

⁸² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 290.

ma swobodę w zakresie rozwoju i korzystania z gwarancji, na których strażą stoją instytucje kontrolne⁸³. Jeśli chodzi o warunek konieczności, to Trybunał Praw Człowieka pozostawia państwu pewien margines swobody w ocenie niezbędności podjętej ingerencji w sferę wolności religijnej człowieka. Zastrzega sobie jedynie prawo kontroli zasadności i proporcjonalności działań. Państwo musi też wykazać rzeczywistą, nagłą potrzebę społeczną zastosowania działań dla ochrony praw i wolności innych osób⁸⁴. Komisja Praw Człowieka stwierdziła też, że „konieczność” zakłada istnienie nacisku społecznego, w celu podjęcia określonych działań⁸⁵.

Wprowadzanie ograniczeń należy do kompetencji państwa, ponieważ może ono lepiej ocenić potrzebę i zakres niezbędnych regulacji, które często wypływają z aksjologii danego kraju. Przy stwierdzeniu konieczności podjętego środka ograniczającego ważna jest istota gwarantowanego prawa, stopień ingerencji, proporcje między ingerencją a realizowanym celem, charakter chronionego interesu publicznego oraz wymagany w danej sytuacji poziom jego ochrony. Dlatego podjęte przez dane państwo działania ograniczające mogą być uznane za konieczne w demokratycznym społeczeństwie, nawet jeśli inne państwo europejskie nie stosuje go⁸⁶.

⁸³ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 157.

⁸⁴ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 128. Komisja Praw Człowieka nie uznała za usprawiedliwioną, konieczną potrzebę społeczną nałożenia na parlamentarzystów obowiązku składania przysięgi, zawierającej elementy utożsamiające religijnie lub światopoglądowo osobę, która ją składa pod sankcją utraty mandatu parlamentarnego.

⁸⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 158. Obrazem tych wymogów jest rozwiązanie w sprawie ISKON i inni przeciwko Wielkiej Brytanii. Władze państwowe wprowadziły specjalne procedury ograniczające dostęp do hinduskiej świątyni położonej w pobliżu niewielkiej miejscowości z powodu przybywających tam tłumów. Trzy razy do roku wokół świątyni gromadziły się dwunastotysięczne tłumy na festiwalu. Pobliska miejscowość nie była do tego przygotowana. Jej mieszkańcy protestowali z powodu zakłócania im ciszy i spokoju. Komisja Praw Człowieka podzieliła stanowisko władz Wielkiej Brytanii. Tamże, s. 171.

⁸⁶ Tamże, s. 158-160. Przykładem w tej sytuacji może być sprawa angielskiego wydawcy książki *Little red book*, skierowanej do młodzieży szkolnej. Była ona tłumaczeniem z języka duńskiego i rozpowszechniona bez przeszkód w 19 państwach europejskich. Książka swoją treścią łamała wszelkie uznane przez społeczeństwo kanony moralności. Wzbudziła liczne kontrowersje i protesty, co doprowadziło do skazania

Inną przesłanką usprawiedliwiającą wprowadzenie ograniczeń wolności religijnej jest bezpieczeństwo i porządek publiczny, obydwa terminy są trudne do zdefiniowania. Jednak za bezpieczeństwo publiczne zwykło się uważać ochronę przed niebezpieczeństwem osób, ich życia, zdrowia oraz mienia. Odnosi się to również do bezpieczeństwa ruchu drogowego⁸⁷, bezpieczeństwa pracy i ochrony interesów indywidualnych, ale również daje podstawę do wprowadzenia przez państwo ograniczeń z uwagi na ochronę interesów zbiorowych, ogólnospołecznych⁸⁸.

Natomiast w odniesieniu do pojęcia porządku publicznego, Trybunał w Strasburgu zauważył, że zawiera ono elementy wspólne demokratycznym społeczeństwom Europy, ale występują w nim również elementy zależne od cech narodowych. Z tego powodu państwa mają prawo swobodnej oceny czy określone zachowania w danym społeczeństwie zagrażają porządkowi publicznemu⁸⁹. Pojęcie to oznacza zbiór zasad, które zapewniają funkcjonowanie społeczeństwa i są przez nie podzielane. Zgodnie ze strasburską Deklaracją o Prawie Opuszczaniu Kraju i Powrotu oznacza ono „powszechnie uznane fundamentalne zasady, zgodne z poszanowaniem praw człowieka, na których zasadza się demokratyczne społeczeństwo”⁹⁰.

brytyjskiego wydawcy. Trybunał w Strasburgu uznał, że nie doszło do naruszenia praw skarżącego, mimo faktu tolerowania książki w innych państwach, co nie stanowi przeszkody w podjęciu takiego rozwiązania przez organy sądowe w Wielkiej Brytanii.

⁸⁷ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 187. Sąd konstytucyjny w Austrii uznał dopuszczalność ukarania przez policję osoby prowadzącej działalność propagandową na ulicy ze względu na zagrożenie dla bezpieczeństwa ruchu drogowego, jakie ta osoba stwarza swoim zachowaniem.

⁸⁸ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 83. Interesem bezpieczeństwa publicznego podyktowane było rozstrzygnięcie sprawy przedstawiciela sekty Swami przeciwko Wielkiej Brytanii, skarżącego się na nakaz deportacji. Uważał, że decyzja władz państwowych ma na celu zlikwidowanie jego wspólnoty religijnej. Komisja Praw Człowieka natomiast stwierdziła, że polecenie opuszczenia kraju nie ma motywów religijnych, nawiązywało jedynie do wyroku w sprawie karnej, dlatego podyktowane było interesem bezpieczeństwa publicznego. F. J. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1991, s. 166-168.

⁸⁹ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej*, s. 127.

⁹⁰ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 170-171. Na podstawie tej przesłanki podtrzymała została decyzja w sprawie A.R.M. Chappel przeciwko Wielkiej

Podstawą do ograniczeń wolności religijnej jest też zagwarantowanie interesów państwowych w sytuacji konfliktu między obowiązkami obywatela a nakazami religijnymi. Przykładem takiej sytuacji jest obowiązek służby wojskowej negowany przez niektórych z powodu zasad religijnych lub moralnych. Współcześnie problem ten rozwiązany jest przez większość państw wprowadzeniem dla osób odmawiających odbycia służby wojskowej możliwością odbycia cywilnej służby zastępczej. Akceptowana jest również odmowa wykonania przez lekarzy aborcji i eutanazji z powodów religijnych lub przekonań moralnych⁹¹.

Analizując te dwa pojęcia, trzeba zauważyć, że elementami współdefiniującymi porządek publiczny są między innymi bezpieczeństwo publiczne, zdrowie i moralność⁹². Oczywistą przesłanką ograniczeń wolności religijnej jest zatem zdrowie. Dobro to umożliwia państwu podjęcie działań koniecznych do usunięcia zagrożenia dla zdrowia ludności lub poszczególnych osób. Powinno ono mieć na celu zapobieganie chorobom bądź zapewnienie opieki osobom chorym lub rannym⁹³.

Wiele krajów europejskich respektuje tę przesłankę jako uzasadniającą podjęcie ingerencji ze strony państwa. Trybunał Konstytucyjny w Hiszpanii uznał ograniczenie wolności religijnej ze względu na ochronę zdrowia, dopuszczając decyzję sądową zezwalającą na dokonanie transfuzji krwi wbrew sprzeciwowi pacjentki świadka Jehowy⁹⁴.

Brytanii. Dotyczyła ona zakazu sprawowania obrzędów religijnych przez zakon druidów w zabytkowym i historycznym Stonehenge. W czasie obrzędów przybywało na to miejsce wiele osób, które zachowywały się niezgodnie z prawem. Wydawano ograniczenia, ale te nie przynosiły skutków, dlatego zdecydowano się na wprowadzenie zakazu. Komisja Praw Człowieka uznała, że zakaz sprawowania kultu w tym miejscu jest uzasadniony interesem bezpieczeństwa i porządku publicznego. Dodatkowo decyzja podyktowana była unikatową historycznie i geograficznie wartością tego miejsca.

⁹¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 38.

⁹² K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 169.

⁹³ Tamże, s. 173.

⁹⁴ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 186-187.

Trybunał w Strasburgu również rozstrzygał wiele skarg, gdzie powoływaną podstawą była ochrona zdrowia jako uzasadnienie ingerencji państwa w prawo do wolności manifestowania swoich przekonań religijnych lub światopoglądowych. Wielokrotnie decyzje władz państwowych wprowadzających zaskarżane ograniczenia były podtrzymywane⁹⁵.

Następną przesłanką ograniczenia wolności religijnej jest moralność publiczna⁹⁶. Oznacza ona system wartości wyznawany przez dane społeczeństwo i aprobowany przez niego. Są to normy międzyludzkie dotyczące również sfery prywatności. Nie są one jednakowe w poszczególnych państwach, ponieważ są wypadkową wielu czynników o charakterze kulturowym, religijnym lub tradycyjnym⁹⁷.

Moralność publiczna często powoływana jest w związku z ograniczeniem swobody wypowiedzi. Dotyczy to zakazu obrażania uczuć religijnych oraz ochrony dzieci przed negatywnymi wpływami na ich wychowanie. Z orzecznictwa organów strasburskich wynika, że przesłanka moralności publicznej często łączona jest z ochroną praw i wolności innych osób⁹⁸. Ochrona praw i wolności innych ludzi jako pod-

⁹⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 174. Przykładem może być skarga duńskiego farmera powołującego się na przekonania religijne w celu odmowy wzięcia udziału w obowiązkowym szczepieniu bydła przeciw gruźlicy. Następną to skarga sikha narodowości indyjskiej, który odmówił sprzątnięcia celi więziennej z powodu przynależności do wyższej kasty, ponieważ względy religijne uniemożliwiają mu podjęcie takich czynności. Inna sprawa dotyczyła obywatela hinduskiego zobowiązanego ze względów religijnych do noszenia turbanu, który z tego powodu odmawiał zakładania kasku ochronnego na głowę w czasie jazdy motocyklem. Jeszcze inny przypadek ilustruje skarga holenderskiego Kościoła reformowanego przeciwko ustanowieniu powszechnego obowiązku emerytalnego z powodu sprzeczności z jego przekonaniem religijnym. W każdej z tych skarg decyzje państw zostały podtrzymane przez Komisję Praw Człowieka rozpatrującą te przypadki. Zob. M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 84.

⁹⁶ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 188.

⁹⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 176-177. Jest to widoczne w rozpatrywanej skardze Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii. Dotyczy ona wydanej książki zawierającej treści niezgodne ze społecznymi obyczajami i moralnością. Skarżący został skazany przez brytyjski wymiar sprawiedliwości za rozpowszechnianie treści pornograficznych, mimo że w wielu innych krajach książka była ogólnie dostępna.

⁹⁸ Tamże, s. 178.

stawa usprawiedliwiająca wprowadzenie ograniczeń wolności religijnej wymieniona jest nie tylko obok moralności publicznej, ale też obok zdrowia⁹⁹.

Wolność myśli, sumienia i religii jest jednym z podstawowych praw człowieka. Każdy jest do niej uprawniony z samego faktu bycia osobą ludzką. Jednak każdy powinien pamiętać, że na zakres jego wolności ma wpływ wolność drugiej osoby i na odwrót. Oznacza to, że prawa i wolności innych są granicą, stanowią ograniczenie praw i wolności każdego człowieka¹⁰⁰. Ta podstawa występuje ze względu na konieczność ochrony praw i wolności innych osób. Mianowicie może dojść do konfliktu między prawem jednego podmiotu a prawami innego podmiotu. To skłania państwo do ograniczenia jednych praw przez konieczność ochrony innych. Jest to stałe dążenie do utrzymania równowagi między fundamentalnymi prawami każdej jednostki, jest przejawem demokratycznego społeczeństwa¹⁰¹.

Prawa osób trzecich były podstawą rozpatrywania wielu skarg przez organy strasburskie. Można tu przytoczyć powództwo Holendra wyznającego wiarę w opatrność i teorię predestynacji, co było powodem jego odmowy płacenia obowiązkowych składek na ubezpieczenie komunikacyjne. Komisja Praw Człowieka nie uznała jego stanowiska z uwagi na ochronę praw ewentualnych poszkodowanych, których interesy są chronione poprzez takie ubezpieczenie¹⁰².

Z analizy skarg wynika, że prawa człowieka mają pierwszeństwo przed innymi wartościami, takimi jak zdrowie czy porządek publiczny. Jednak w przypadku kolizji dwóch praw człowieka trudno znaleźć ogólną zasadę hierarchizującą. Państwo powinno dążyć do zagwarantowania kolidujących praw, w jak najwyższym możliwym do zreali-

⁹⁹ M. Granat, *Granice wolności religijnej*, s. 188.

¹⁰⁰ Sobór Watykański II w swojej Deklaracji o wolności religijnej wymienia prawa innych (*iura aliorum*) jako podstawę granic wolności religijnej. Stwierdza, że społeczeństwu przysługuje prawo do obrony przed nadużyciami dokonywanymi pod pretekstem korzystania z wolności religijnej. Każdemu człowiekowi przysługuje ta wolność w jak największym wymiarze, a ograniczać można ją tylko wtedy i takim stopniu, w jakim jest to konieczne. H. Miszał, *Idea wolności religijnej*, s. 70.

¹⁰¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 179-180.

¹⁰² M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 84.

zowania stopniu, tak, aby każdy w maksymalnym zakresie miał zagwarantowaną możliwość korzystania z przysługujących mu praw¹⁰³.

Kwestię, czy i jakie ograniczenia są konieczne, pozostawia się do rozstrzygnięcia parlamentom poszczególnych państw. Te decyzje są jednak poddane kontroli przez Trybunał Praw Człowieka¹⁰⁴ w wyniku wnoszonych skarg w trybie procesowym (skargi indywidualne)¹⁰⁵.

PODSUMOWANIE

Na pojęcie wolności myśli, sumienia i religii w obydwu jej wymiarach: wewnętrznym i zewnętrznym, składa się wiele różnorodnych form jej realizacji. Każda z nich jest chroniona zarówno przez systemy prawa państw członkowskich UE (w tym przez system prawny Rzeczypospolitej Polskiej), jak i przez normy prawa międzynarodowego i wspólnotowego. Społeczeństwo demokratyczne w wyjątkowych tylko sytuacjach dopuszcza wprowadzenie ograniczeń jedynie zewnętrznego zakresu wolności myśli, sumienia i religii. Sytuacje te są ściśle określone przez prawo, a wprowadzane ograniczenia muszą być konieczne dla zachowania zasad społeczeństwa demokratycznego ze względu na bezpieczeństwo publiczne, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności oraz praw i wolności innych osób. Należy pamiętać, że człowiek działa w społeczeństwie, gdzie inni ludzie wyposażeni są w takie same prawa i wolności, w tym niewątpliwie wolność myśli, sumienia i religii. Nieuporządkowane korzystanie z wolności religijnej może naruszać sferę wolności innych, szkodząc nie tylko poszczególnym ludziom, ale również społeczeństwu. W tym należy upatrywać słuszności stworzenia możliwości wprowadzania ograniczeń wolności religijnej, gdzie warunkiem *sine qua non* jest spełnienie wskazanych przez prawo przesłanek.

¹⁰³ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 181-182.

¹⁰⁴ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 83.

¹⁰⁵ K. Orzeszyna, *Karta Praw Podstawowych*, s. 186.